FILOLOGIJA 62, Zagreb 2014

UDK 003.349:811.163.4*3+27-282.5
Izvorni znanstveni članak
Primljen 9.IV.2014.
Prihvaćen za tisak 23.III.2015.

Anica Nazor
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Zrinski trg 11, HR-10000 Zagreb

HRVATSKI ĆIRILIČKI MOLITVENIK IZ 1512. GODINE[1]

Molitveni priručnik tipa *liber horarum* bio je sve do početka XVII. stoljeća najpopularnija nabožna knjiga za laike, ali i redovno štivo samostanskih pobožnosti na kojima je bilo propisano čitanje i govorenje oficija, psalama i lekcija. U prvoj polovici XVI. stoljeća popularnost tih priručnika rasla je, a središte širenja bio je Pariz i uopće sjeverozapadna Francuska. Uvelike su bili prošireni po Italiji, napose u Veneciji. Redovito su raskošno ukrašeni. U ovome radu opisuje se *Hrvatski ćirilički molitvenik* iz 1512. godine. Tiskan je u Veneciji, ukrašen je drvorezima i sadržava sve glavne dijelove koji se nalaze u latinskom *Officium beatae Mariae Virginis*.

Hrvatski ćirilički molitvenik iz 1512. godine molitveni je priručnik tipa *liber horarum* (*Livre d'heures, Libro d'ore, Stundenbuch, Book of Hours* i sl.), knjiga kojom je obilovao latinsko-katolički Zapad. Sastavljen je od više dijelova, a osnovni sadržaj čini časoslov ili dnevna molitvena služba u čast blaženoj Djevici Mariji (*Officium beatae Mariae Virginis*). Sve do početka XVII. stoljeća taj je tip molitvenika bio najpopularnija nabožna knjiga za laike, jednako je tako bio redovno štivo samostanskih pobožnosti na kojima je bilo propisano čitanje i govorenje oficija, psalama i lekcija. U prvoj polovici XVI. stoljeća ti su priručnici bujali. Središte bujanja bio je Pariz i uopće sjeverozapadna Francuska. Uvelike su bili prošireni po Italiji, napose u Veneciji (naslovljeni *Officium romanum*). Redovito su raskošno ukrašeni. Poznata su izdanja molitvenika našega Dobrića Dobrićevića (Boninus de Boninis): *Officium divine et immaculate Virginis Marie* ukrašena sa 16 bogatih drvoreza (Lyon 1499. i 1501.).

[1] Ovaj je tekst tiskan uz faksimil *Molitvenika* koji su 2013. godine zajednički objavili Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Nacionalna i sveučilišna knjižnica i Matica hrvatska u povodu 500. obljetnice njegova tiska. Usp. Nazor 2013.

Hrvatski ćirilički molitvenik tiskan je na papiru u Veneciji u tiskari Giorgio Rusconi i dovršen u kolovozu 1512. godine kao *Oficje,* kojemu je u pojedinim primjercima dodano *Petnaest molitava sv. Brigite* (švedske). *Ofičje* ima 16 araka po 8 listova, a *Molitve* se sastoje od triju araka po četiri lista, što ukupno iznosi 140 listova (vel. 15,2 cm × 10,2 cm). Tiskan je bosančicom (u literaturi se za taj tip pisma volio upotrebljavati još naziv *zapadna ćirilica*, *zapadni tip ćirilice,* u novije pak vrijeme i *hrvatska ćirilica*). Tisak je dvobojan: crno-crven. Crvenom su bojom tiskane uglavnom rubrike (lat. *ruber*, 'crven'), upute (onomu što moli, što i kako ima moliti), glavniji, »zapovjedni« blagdani u Kalendaru i »nadglavak« svakoga mjeseca. Ukrašen je inicijalima. Svaka je stranica (osim naslovnih) u knjizi uokvirena uz rub četirima bordurama sastavljenima od ornamenata ili samih ili obogaćenih životinjskim ili ljudskim figurama.

Molitvenik je ukrašen i slikama (drvorezima). Kalendar za svaki mjesec ima sličicu s prikazom radova koji se obavljaju u polju ili kući. K tomu ima 12 slika, koje, zajedno s uobičajenim okvirom, zauzimaju čitavu stranicu, a smještene su pred početkom važnijih dijelova *Ofičja.* Slike prikazuju: *Blagovijest* (16^v), *Susret Marije i Elizabete* (24^v), *Isusovo Rođenje* (34^v), *Anđeo javlja Isusovo Rođenje* (38^v), *Poklon triju kraljeva Isusu* (42^v), *Očišćenje Marijino* (46^r), *Bijeg u Egipat* (49^r), *Krunjenje Marijino* (55^v), *Kristovo Raspeće* (75^v), *Duhovi* (79^v), *Bat-Šeba i David* (83^v), *Lazarovo uskrišenje* (100^v) te na početku *Molitava* sveta se Brigita bičuje pred *Kristovim Raspećem*.

Ofičje i *Petnaest molitava sv. Brigite* mogu biti dvije samostalne tipografske jedinice: svaka ima vlastite arke, vlastite signature, vlastitu naslovnu stranicu i vlastiti kolofon. Tiskanje *Ofičja* završeno je 2. kolovoza 1512. godine. *Štanьpano u Vneciehь u Zorьzi Rusьkoni izь Milana po meštьru Franьčesku Ratьkoviću izь Dubrovnika u 1512 ljetь na 2. agosьta mieseca* (l. 127^r). Tiskanje pak *Molitava sv. Brigite* završeno je 10. kolovoza: *Štanьpano po meštьru Franьčesьkh* (!) *Ratьkovu Dubrovčaninu u 1512 lietь na 10 agosta mieseca* (l. 140^r).

Milan Rešetar smatra da te dvije tipografske jedinice nisu tek slučajno sastavljene u jednu knjigu. Povezuje ih to što su tiskane u istoj tiskari, istim slovima i na istom papiru, za istoga izdavača i u isto vrijeme (2. i 10. kolovoza 1512. godine) »pa su sigurno te dvije stvari i izdane kao j e d n a knjiga, iako su možda (kao što je u sličnim slučajevima u starije vrijeme često bivalo) i svaka za sebe ulazile u trgovinu« (Rešetar 1938[1]:XIII).

Hrvatski ćirilički molitvenik iz 1512. godine sadrži, kako je navedeno na naslovnom listu: Kalendar (*svi mieseci*); Marijin oficij (*Ofičьje. Odь blažene gospođe);* Oficij sv. Križa (*Ofičьje odь svetoga karьsta*); Oficij sv. Duha (*Ofičьje*

svetoga Duha); Sedam psalama pokornih s litanijama svih svetih (*Sedamь salama pokorьnihь s letaniami*); Oficij za mrtve (*Ofičьje odь marьtviehь*); Molitve (vjerojatno pape Grgura XI., 1370.—1378.) (*i mьnogo ljepihь razьličihь* (!) *molitava*).

Molitvenik sadrži, dakle, sve glavne dijelove, koji se standardno nalaze u latinskom *Officium beatae Mariae Virginis*.

Jezik našega *Molitvenika* je štokavsko-jekavski (s gdjekojim *raguzeizmom*, kao što je na primjer ime *sv. Vlasi biskupь*, za sv. Blaža, u kalendaru 3. veljače, koje se u navedenom obliku govori samo u Dubrovniku).

U kolofonima *Ofičja* i *Molitava sv. Brigite* zabilježeno je da su *štanpani po meštru Frančesku Ratkoviću (Ratkovu) iz Dubrovnika*, o kojem se malo zna: tek nešto više od onoga što se spominje u *Molitveniku*.

Dubrovčanin Milan Rešetar, koji je temeljito proučio ćirilički *Molitvenik* i ponovno objavio njegov tekst, smatra da je uloga Frančeska Ratkovića u izdanju *Molitvenika* bila vrlo važna: da je kao *meštar* svojom rukom rezao i slagao slova, bordure i slike, te da je »knjigu, valjada na svoje troškove i izdao« i, napokon, da je preuzeo raspačavanje »u našim krajevima«. Da je Ratković sebe smatrao izdavačem knjige, Rešetar zaključuje po tome što pod kolofonom *Ofičju* ima veliko vlastito obilježje: »štit razdijeljen dvostrukim širokim pojasom s crvenim ljiljanom u gornjoj polovici a u donjoj s dvostrukim križem pod zvijezdom i među dvije zvijezde, pri dnu kojega je monogram FR« (Rešetar 1938[1]:XVIII). S Frančeskom Ratkovićem Rešetar dovodi u vezu ugovor, pohranjen u dubrovačkom Državnom arhivu, sklopljen 31. srpnja 1511. godine (*Die ultimo julii 1511.*) između Petra Jurjeva Šušića i Frančeska Ratkova Micalovića (*Petrus Georgii Susich ex una parte et Franciscus Ratchi Mizalovich ex alia parte*). Tim su ugovorom Micalović i Šušić sklopili društvo na neograničeno vrijeme, u koje je Micalović uložio svoj rad (*personam suam*). Iz ugovora Rešetar zaključuje da se Ratković zvao Frančesko Ratkov Micalović (*Franciscus Ratchi Mizalovich*), da mu je Ratković ime po ocu (otuda samo *Ratkov* u kolofonu *Molitava sv. Brigite*), a Micalović prezime.

U dubrovačkom Državnom arhivu otkrio je Mihailo Dinić još dva ugovora za koje smatra da imaju veze s našim *Molitvenikom* iz 1512. godine: 18. rujna 1512. godine Micalović je, čim je stigao u Dubrovnik, izjavio da dva sanduka (*capse*) slavenskih knjiga (*in idiomate sclavo*) pripadaju Jurju Šušiću, ocu Petra s kojim je sklopio ugovor 31. srpnja 1511. Šušiću pripada i jedan sanduk s tiskanim knjigama *in idiomate latino*, koji je stigao već ranije. Znači — zaključuje Dinić — Micalović je stigao u Dubrovnik čim je dovršeno tiskanje *Molitvenika*.

Drugi je ugovor datiran 20. kolovoza 1513. godine: Frančesko Micalović, koji je krenuo na put u turske krajeve (*ad partes et loca Turcorum*) primio je od Jurja Šušića pedeset primjeraka *Molitvenika* (*officia quinquaginta ligata et forinta ex officiis in littera et idiomate Serviano, stampatis anno transacto*) s obvezom da ih proda, a dobiveni novac preda Šušiću. »Tu nalazimo, dakle, sasvim sigurnu potvrdu da se zaista radi o *Oficju* koje je Micalović štampao u Veneciji, pošto je ono dovršeno prethodne godine (*anno transacto*)« — zaključuje Dinić. U podatku — ne odgovori li obvezama, Micalović ima isplatiti Šušiću dvadeset zlatnih dukata — Dinić nalazi mogućnost da se odredi, makar približna, cijena pojedinoga primjerka *Molitvenika*: Micalović je primio pedeset primjeraka knjige, za koje je predviđena naknada od dvadeset zlatnih dukata, što znači da na svaki primjerak dolazi 0,4 dukata. To je, dakle, mogla biti prodajna cijena *Molitvenika.*

Dinić je, radeći u dubrovačkom Državnom arhivu, zapazio da u arhivskoj građi ima još podataka o Frančesku Ratkovu Micaloviću, koji bi konkretnije mogli potkrijepiti njegovu ulogu u tiskanju knjige, pa je predložio da se ondje sustavno istraži građa iz doba tiskanja *Molitvenika.* Sam je zabilježio da mu je otac bio *Ratcho Vuchossalich detto Mizalouich,* to jest da je *Micalović* bio nadimak, koji je s vremenom prešao u prezime, što u Dubrovniku nije bila rijetkost.

Hrvatski ćirilički molitvenik iz 1512. godine (skraćeno *Oficje*), za našu je javnost otkriven 1932. godine, kad je pariški sveučilišni profesor Mario Roques objavio opširan opis dvaju mletačkih izdanja: jednoga iz 1512. godine (po jedinstvenom tada poznatom primjerku pariške Nacionalne knjižnice) i drugoga iz 1571. godine. Roques je zapravo opisao dva izdanja jednoga katoličkoga molitvenika. Drugo je izdanje (iz 1571. godine) slavistima bilo već poznato po bečkome primjerku, jer ga je spomenuo »otac slavistike« — Dobrovský u 1. izdanju svojih *Institutiones* (1822.). Prvo izdanje (iz 1512.) kod nas nije bilo poznato, iako je 1907. godine opisano u dvama važnim bibliografskim izdanjima: u katalogu tiskanih molitvenika, pohranjenih u pariškim javnim knjižnicama (s vrlo kratkim i nepouzdanim opisom: Lacombe, P., *Les livres d'heures imprimés au XVe et au XVIe siècle conservés dans les bibliothèques publiques de Paris,* Pariz, 1907., br. 578.) i opisu mletačkih ilustriranih izdanja objavljenih koncem XV. i u XVI. stoljeću, gdje je knjiga ukratko i točno opisana s reprodukcijama svih slika i jednom stranicom teksta (Prince d'Essling, *Les livres à figures vénitiens de la fin du XVe siècle et du Commencement du XVIe*, Firenca—Pariz, 1907., str. 436.—440.).

Čim se doznalo za Roquesov opis dubrovačkoga ćirilskog *Molitvenika* iz 1512. godine, Milan Rešetar, poznati i priznati filolog iz Dubrovnika,

predložio je Srpskoj kraljevskoj akademiji nauka da bi bilo vrijedno da se knjiga

> »opet iznese na svijet, kad je sačuvana u tuđini samo u jednom jedinom egzemplaru i najstarija je srpska knjiga štampana ćirilicom. Istina, još prije nje štampan je g. 1494. oktoih a g. 1495. psaltir u štampariji što je na Cetinju podigao zetski vojvoda Đurađ Crnojević, pa su dabome i te obje krupne i svečane knjige srpske po postanku i po izradi (složio ih je monah Makarije »od Crne Gore«), ali mali molitvenik što ga je g. 1512. izdao Dubrovčanin Frančesko (Franjo) Ratković ima prema njima tu veliku prednost da je srpski i po jeziku, dok su obje Crnojevićeve knjige na čisto crkvenoslavenskom jeziku« (Rešetar 1938^1:VII).

Srpska je kraljevska akademija »odmah i rado prihvatila« Rešetarov prijedlog »da se ova knjiga opet izda i nije žalila troška da dobavi fotografsku reprodukciju cijele knjige«, po kojoj je Rešetar priredio tekst i da uz Rešetarov priređeni tekst »dade napraviti reprodukciju mnogih strana i svih slika iz nje«. Rešetar je korektno ćirilicom prepisao tekst s opširnim uvodom i detaljnim opisom *Molitvenika*. Njegov prijepis usporedio je Ciro Giannelli s izdanjem iz 1571. po primjerku Vatikanske knjižnice. Sve je objavila Srpska kraljevska akademija. Rešetar je uz to napisao posebnu studiju o jeziku *Molitvenika* (Rešetar 1938^2).

Pomna analiza pisma, sadržaja, pravopisa i jezika našega *Molitvenika* dovela je Rešetara do rezultata da naš *Molitvenik*

> »iznosi djelomice svoj tip ćirilskih slova koji je udešen prema ćirilskom skoropisu (zapadnoj ćirilici), kojim su se tada pisale kod nas stvari što nisu namijenjene ni pravoslavnoj crkvi ni pravoslavnoj vjeri, pa je zato skoropis bio ćirilsko pismo što su redovno upotrebljavali naši katolici i muslimani« (Rešetar 1938^1:XIV).

Molitvenik je namijenjen »u prvome redu dubrovačkim katolicima negoli pravoslavnim ‘in partibus Serviae’, koji bi sigurno zazirali od te knjige i zbog slovâ (skoropisa mjesto ustava), i zbog jezika (narodnoga mjesto crkvenoga) i naročito zbog sadržaja (kakvog nema u pravoslavnoj crkvi«) (Rešetar 1938^1:XX). Što se jezika tiče — Rešetar je pokazao da je *Molitvenik* štokavsko-jekavski spomenik: govor je »gotovo čisto jekavski«.

Prema tome sam je Rešetar pokazao da nema temelja za tvrdnju da je dubrovački ćirilički *Molitvenik* iz 1512. godine *srpski.* Na Rešetarovu tvrdnju odmah se, već 1938. godine, čim se pojavilo Rešetarovo izdanje, ovako očitovao znameniti hrvatski filolog Stjepan Ivšić: »Taj ‘srpski molitvenik’ upravo je mlađa redakcija hrvatskoga latiničkoga molitvenika što ga je prema latiničkom rukopisu (oko g. 1400.) izdao prof. Fancev pod natpisom *Vatikanski hrvatski molitvenik*«.

Naime, prije objavljivanja ćiriličkoga *Molitvenika* iz 1512. godine, bilo je poznato nekoliko rukopisnih latiničkih molitvenika dubrovačke provencijencije, koji su prethodili ćiriličkomu. Među njima su spomenuti *Vatikanski* oko 1400. godine i okrnjeni *Drugi vatikanski dubrovački molitvenik* s kraja XV. ili početka XVI. stoljeća, za koji je Dragica Malić utvrdila da mu je najsličniji ćirilički *Molitvenik* iz 1512. godine po rasporedu dijelova, te po prijevodnoj i tekstovnoj redakciji (u očuvanim njegovim dijelovima). Štoviše, čini joj se da je tiskani ćirilički *Molitvenik* iz 1512. izravno prepisan s *Drugoga vatikanskoga dubrovačkoga molitvenika*. Istraživanja Dragice Malić pokazuju da »u građi što je navodi Giannelli teško je naći potvrdu njegovu uvjerenju o postojanju nekog nepoznatog međuizdanja ćirilskoga dubrovačkog *Molitvenika* tiskanoga u Veneciji 1512. godine« (Malić 2012:33).

Očuvana su tri originalna primjerka našega *Molitvenika*, od kojih nijedan nije potpun. Sva tri su pohranjena izvan Hrvatske: u Francuskoj, Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama. Francuski se primjerak čuva u Parizu: u Francuskoj nacionalnoj knjižnici (Bibliothèque Nationale de France, Réserve B 5009). Nekoć je bio vlasništvo francuskoga književnika i reimskoga nadbiskupa L. d'Estampesa (1588.—1651.), čiji je grb utisnut na prednjoj korici. Ne zna se kad je i kako dospio u Bibliothèque Nationale de France. Rešetar pretpostavlja da je pribavljen sredinom XVIII. stoljeća na nekoj aukciji. Primjerak je najpotpuniji: nedostaje mu naslovni i osmi list prvoga arka (»mjesec jul kalendara«). Jedini ima *Petnaest molitava sv. Brigite* (švedske). U Rešetarovo vrijeme (†1942.) bio je poznat samo taj (pariški) primjerak.

Drugi se originalni primjerak čuva u Oxfordu u knjižnici All Souls College. Potječe iz knjižnice Christophera Codringtona (1668.—1710.),profesionalnoga vojnika i strastvenoga bibliofila. Za primjerak se doznalo 1963. godine, a *de visu* ga je 1991. godine potanko opisao Evgenij Nemirovski (Slovo 41—43). Znatno je obrezan pri ponovnom uvezivanju u XVIII. stoljeću i nepotpun. Sadrži samo *Ofičje* (nema *Molitava sv. Brigite*).

Treći se primjerak čuva u Washingtonu, na Američkome katoličkome sveučilištu (The Catholic University of America, Mullen Library) među rijetkostima (Rare Books and Special Collections), a do 1983. godine čuvao se među običnim knjigama pod sign. Z 232. Ne zna se kad je i kako je onamo dospio. Primjerak je nepotpun, nema *Molitava sv. Brigite,* ali (jedini) ima naslovni list i list s mjesecom srpnjem (mjesec *jul*), koji nedostaje u pariškom primjerku.

To što ni oxfordski ni washingtonski primjerak nemaju *Molitava sv. Brigite* potvrđuje Rešetarovu pretpostavku da *Ofičje* i *Molitve sv. Brigite* mogu

biti dvije samostalne jedinice, te su možda (»kao što je u sličnim slučajevima u starije vrijeme često bivalo) i svaka za sebe ulazile u trgovinu«.

Drugo izdanje našega *Molitvenika* objavljeno je 1571. godine također u Veneciji. Potanko ga je opisao Mario Roques i usporedio s prvim izdanjem iz 1512. godine. Opisao ga je i Milan Rešetar. Rešetarovo izdanje teksta iz 1512. godine usporedio je Ciro Giannelli s tekstom izdanja iz 1571. godine po vatikanskom primjerku i varijante priložio u *Dodatku* Rešetarova izdanja. Giannelli smatra da izdanje iz 1571. godine nije pretisnuto izravno iz izdanja 1512. godine, nego s nekoga nama nepoznatoga (v. Rešetar 1938[1]:LXIV—LXVI).

U drugom izdanju (1571.) pretisnut je »sasvim vjerno tekst prvoga izdanja ... uz tu jednu jaču promjenu da je na jednom mjestu štampan potpun tekst *Očenaša* od kojega se u 1. izdanju nalaze samo prve dvije riječi« (Rešetar 1938[1]:XX). Veće su razlike u jeziku (narodni su oblici često zamijenjeni crkvenima), zatim u ortografiji, ponajviše u vanjskom izgledu knjige. Drugo je izdanje manjega formata (13,7 × 9,5 cm), broj listova sveden je sa 140 na 112); tekst nije uokviren bordurama, kojih nema ni oko slika, tako da je pod svakom slikom — osim prve — gotovo trećina stranice ispunjena tekstom; nema uokvirenih inicijala. Drugo je izdanje *jedna* tipografska cjelina, tako da *Molitve sv. Brigite* ne počinju na novom arku nego odmah na prvoj stranici nakon stranice na kojoj završava *Oficje.* Ima samo jedan kolofon (na kraju knjige): *Štanьpano . u Вьneciehь. Iakobь. Djebaromь . i A(m)brožo . Korьso . kumьpano ala sena djela skala* (!) *1571.* Nijedna stranica nije ostala prazna osim *verso* stranice prvoga, naslovnoga lista. Slova su vrlo slična slovima prvoga izdanja, po kojima su rezana i livena. Više nije bilo klišeja za sličice uz kalendar, pa su načinjeni novi klišeji kopirajući sličice iz prvoga izdanja. Ipak — očuvali su se klišeji onih 12 slika u *Oficju* iz prvoga izdanja i upotrijebljeni su u drugom izdanju. Samo je za sliku sv. Brigite pred njezinim *Molitvama* izrađen novi kliše na kojem je svetica prikazana pod zvjezdanim nebom kako pred Propetim mirno kleči i pobožno se moli (u izdanju iz 1512. ona se pred Propetim bičuje po golu izranjenom tijelu).

U nekim primjercima drugoga izdanja dodan je list na kojem je ćirilska azbuka te molitve *Zdravomarija* i *Očenaš* na »čisto« narodnom jeziku. Na dodanom listu tekst je tiskan istim slovima kojima i knjiga, a dodan je kao pomoć u čitanju. Vjerojatno se list umetao u svaki primjerak, pa se u nekim primjercima očuvao, a u nekima se izgubio.

Azbuka ima sva mala slova upotrijebljena za tiskanje knjige, osim »č koje je zaboravljeno«. Navedeni su još *dzêlo, iže* i *thita,* jer su u knjizi upotrijebljeni kao brojevi (Rešetar 1938[1]:XXII—XXV).

Literatura

Benvin, Anton. 1988. Pitanje predložaka Kožičićevih izdanja. U: *Krbavska biskupija u srednjem vijeku*. Analecta Croatica Christiana XXV. Kršćanska sadašnjost : Rijeka—Zagreb. 151—185.

Benvin, Anton. 1991. Zrcalo svestnoe u Oficiju rimskom Šimuna Kožičića. U: *Zbornik radova o Šimunu Kožičiću.* JAZU : Razred za filološke znanosti. Znanstveni skupovi. Knjiga 1. Zagreb. 33—63.

Dinić, Mihailo. 1949—1950. Tri dokumenta o Oficju štampanom ćirilicom 1512. godine. *Istoriski časopis* II, 109—114.

Fancev, Franjo. 1934. Vatikanski hrvatski molitvenik i Dubrovački psaltir. *Djela JAZU* 31. Zagreb.

Ivšić, Stjepan. 1938—1939. Neki primjeri asimilacije dentala *t, d* palatala *ļ*, ń«. *Južnoslovenski filolog* XVII, 114—129.

Lacombe, P. 1907. *Les livres d'heures imprimés au XVe et au XVIe siècle conservés dans les bibliothèques publiques de Paris*. Br. 578. Pariz.

Malić, Dragica. 2012. Suodnos tiskanoga ćiriličkoga dubrovačkog molitvenika i rukopisnoga latiničnoga Drugoga vatikanskog. U: *Hrvatska ćirilčna baština. Knjiga sažetaka.* Međunarodni znanstveni skup povodom 500. obljetnice tiskanja prve hrvatske ćirilične knjige. Zagreb, 26. do 27. studenoga 2012. HAZU : Zagreb. 32—33.

Malić, Dragica. 2004. Najstariji hrvatski latinički spomenici (do sredine 15. stoljeća). *Stari pisci hrvatski* 43. HAZU.

Nazor, Anica. 2005. Rešetar i dubrovački ćirilski molitvenik iz godine 1512. U: *Zbornik o Milanu Rešetaru. Hrvatski književni povjesničari*. Znanstveni zbornici 9. Ur. Tihomil Maštrović. Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu : Zagreb. 57—67.

Nazor, Anica (ur.). 2013. *Hrvatski ćirilički molitvenik 1512*. 1: faksimil. 2: Nazor, Anica. *Komentar uz faksimil*. HAZU—Nacionalna i sveučilišna knjižnica—Matica hrvatska : Zagreb.

Nemirovskij, Evgenij. 1993. Oxfordskij ekzempljar venecianskogo Oficje svete dieve Marie 1512. goda. *Slovo* 41—43, 241—247.

Pantelić, Marija. 1980. Senjski Lobkowiczov glagoljski kodeks iz 1359 — prototip srednjovjekovnih 'Liber horarum' za laike. *Senjski zbornik* VIII, 355—368.

Prince d'Essling. 1907. *Les livres à figures vénitiens de la fin du XVe siècle et du Commencement du XVIe*. Firenza—Paris. 436—440.

Radojičić, Đorđe Sp. 1956. Ćirilica. U: *Enciklopedija Jugoslavije* 2. *Bosna — Dio.* Zagreb. 626—632.

Rešetar, Milan. 1938[1]. *Dva dubrovačka jezična spomenika iz XVI. vijeka*. Za štampu priredili M. Rešetar i Ć. Đaneli. Srpski Molitvenik od g. *1512.*

Novo izdanje priredio Milan Rešetar. Srpska kraljevska akademija. Posebna izdanja. Knjiga CXXII. Filosofski i filološki spisi. Knjiga 32. Beograd, 1938[1]. LXXI + 142.

Rešetar, Milan. 1938[2]. Jezik srpskoga Molitvenika od g. 1512. *Glas Srpske kraljevske akademije.* CLXXVI. Drugi razred 90. 173—238; Beograd.

Roques, Mario. 1932. Deux livres d'heures du XVIe siècle en cyrillique bosniaque. *Revue des études slaves* XII, 49—69.

Stepanov, Stjepan. 1983. Glagoljaško pjevanje u Poljicima kod Splita. *Spomenici glagoljaškog pjevanja*. Prvi svezak. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Muzikološki zavod Muzičke akademije u Zagrebu : Zagreb.

Šimić, Marinka. 2009. *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*. Matica hrvatska : Sarajevo.

Štefanić, Vjekoslav. 1942. 2.B(rigita) ili Birgitta. U: *Hrvatska enciklopedija*, sv. III. Zagreb, str. 304.

Tandarić, Josip. 1984. Zajednički korijen hrvatskih marijanskih oficija na početku 16. stoljeća. *Slovo* 34, 257—261.

The Dictionary of National Biography. Founded in 1882 by George Smith. The Concise Dictionary. Part I from the Beginnings to 1900. Oxford University Press.

Zelić-Bučan, Benedikta. 1961, 2000[2]. *Bosančica u srednjoj Dalmaciji*. Split.

Zelić-Bučan, Benedikta. 1968. Bosančica — poljičko narodno pismo. U: *Poljički zbornik* 1, 143—152.

Zimmer, Szczepan K. 1983. *The Beginning of Cyrillic Printing. Cracow, 1491. From the Orthodox Past in Poland.* A Polish Institute of Arts and Sciences of America Book. *Social Science Monographs*, Boulder, Colorado. Distributed by Columbia University Press, New York.

The Croatian cyrillic prayer book of 1512

Abstract

The Croatian Cyrillic Prayer Book was printed in Venice, at the printer's Giorgio Rusconi (l. 140; 15.2 × 10.2 cm). According to the content, the purpose and the form, it is a prayer book of the type *liber horarum*, which was in the first half of the 16th century very widely spread in Italy — in Venice in particular, and in the north-western France (in Paris in particular). In Italy, it was known by the title *Officium romanum.* The core of the prayer books of this type consists of Mary's Officium *(Officium beatae Mariae Virginis).* In addition to the *Officium*, it includes all the main parts usu-

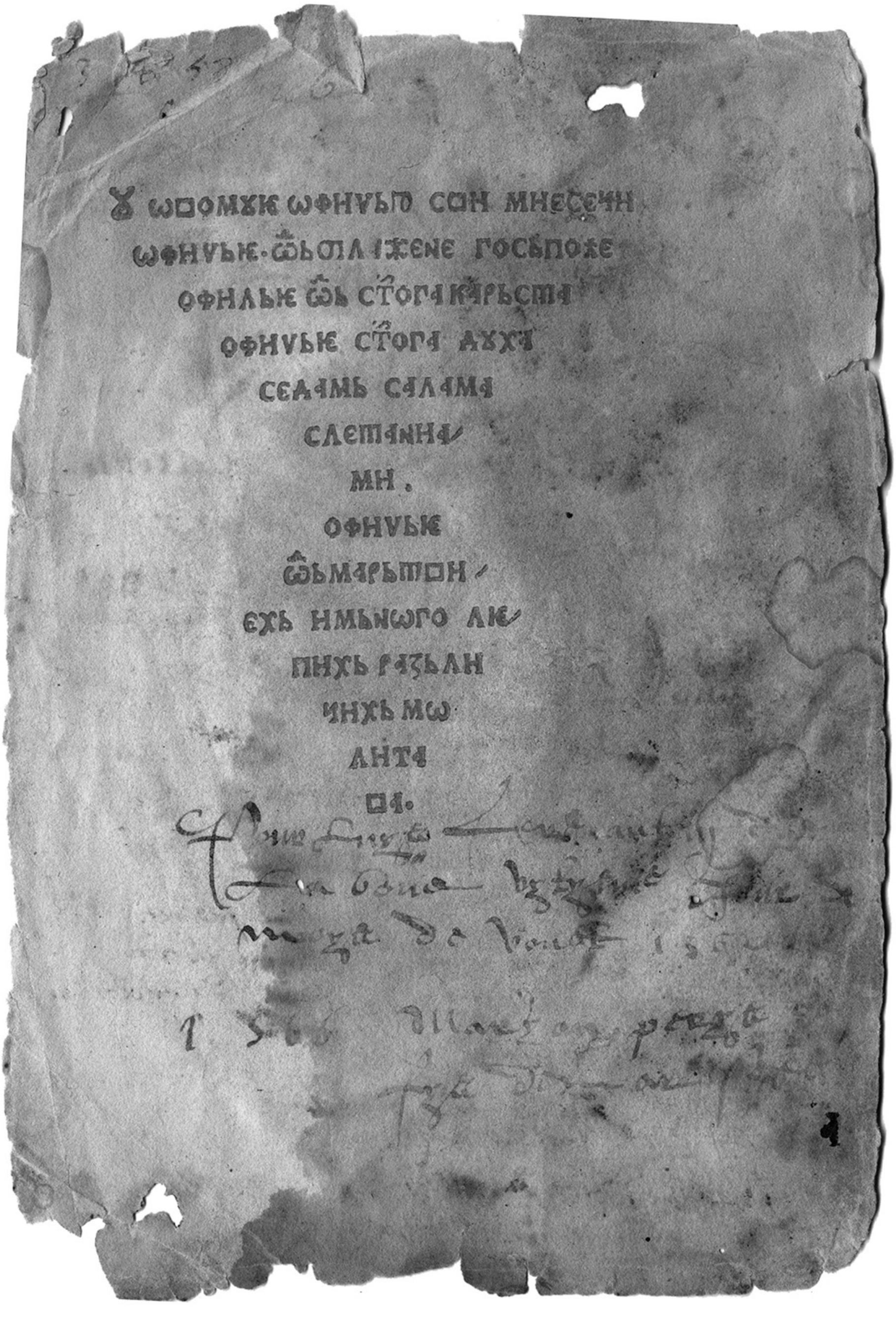
ally found in the Latin *Officia beatae Mariae Virginis*, i.e. the following: *the Calendar; the Officium of the Holy Cross; the Officium of the Holy Spirit; Seven Psalms of the Penitent with Litanies of All Saints; the Officium for the Dead*. Some copies also include *Fifteen Prayers of Saint Bridget* (of Sweden), which means that the prayer book had been composed of two »units« published as a single book (one typographic unit). They might have also been published separately (which was common practice in those times). The presence of two colophons at the end of the *Officium* indicates this possibility: *Štanъpano u Bneciehъ u Zorъzi Rusъkoni izъ Milana po meštъru Franъčesъku Ratъkoviću izъ Dubrovnika u 1512. ljetъ na 2. agosъta mieseca* (l. 127[r]); and *Štanъpano po meštъru Franъčesъku Ratъkovu Dubrovčaninu u 1512. lietъ na 10. agosta mieseca* (l. 140[r]). The fact that out of the three preserved originals, only the Parisian one does include the *Prayers of Saint Bridget*, whilst neither the Oxford nor the Washington originals do, confirms the possibility that the *Officium* and the *Prayers of Saint Bridget* might have been published separately.

The print is bi-coloured: red and black. It is richly ornamented: every page (except for the title pages of the *Officium* and the *Prayers of Saint Bridget*) is framed along the margin by a bordure with figures; furthermore, there are twelve larger-size pictures (wood engravings) that, together with the frame, spread across the whole page (they are placed before the beginning of the main parts of the *Officium*).

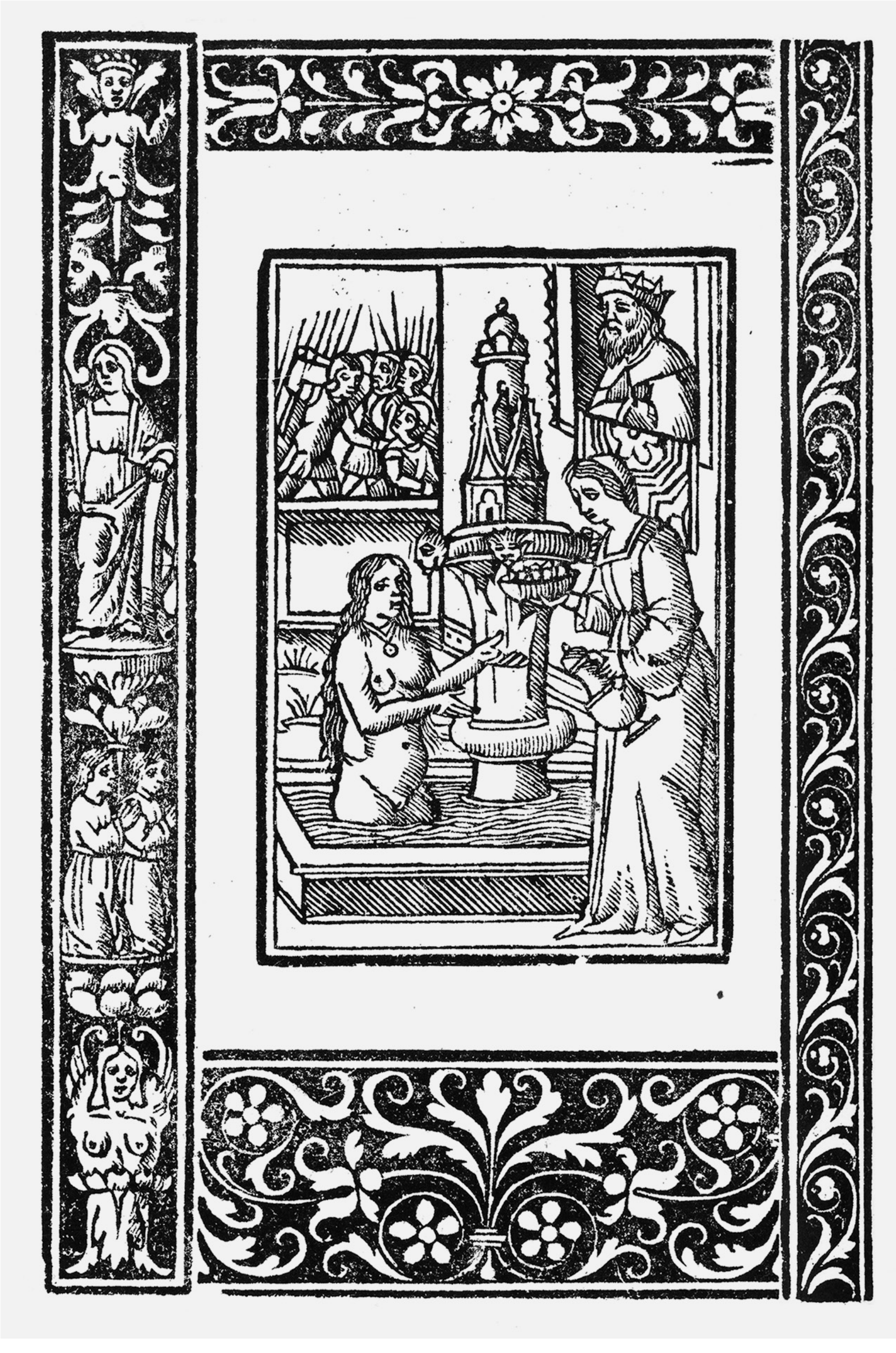
Milan Rešetar, who in 1938 prepared a new edition of the text of the *Prayer Book* in the old Cyrillic script and with a comprehensive introduction, holds that Frančesko Ratković, as *meštar /master/*, had manually cut and set the letters, bordures and pictures, »published the book probably at his own expense«, and taken upon himself the distribution »in our area«. The language of the *Prayer Book* is the Štokavian-Jekavian variant. Rešetar further believes that the *Prayer Book* is Serbian, in spite of his own words stating the following: »The Serbian *Prayer Book* was printed in the Cyrillic script, however using neither the uncial letters nor the orthography of the Orthodox ecclesiastic books previously published in Cetinje in 1494 and 1495... it partly brings its own type of Cyrillic letters that has been arranged according to the Cyrillic italic (the western Cyrillic) script, in which in those times, in our parts, matters intended neither for the Orthodox church nor for the Orthodox religion were written; hence the italic was the Cyrillic script, which our Catholics and Muslims regularly used« (Rešetar 1938[1]).

Ključne riječi: Hrvatski ćirilični molitvenik

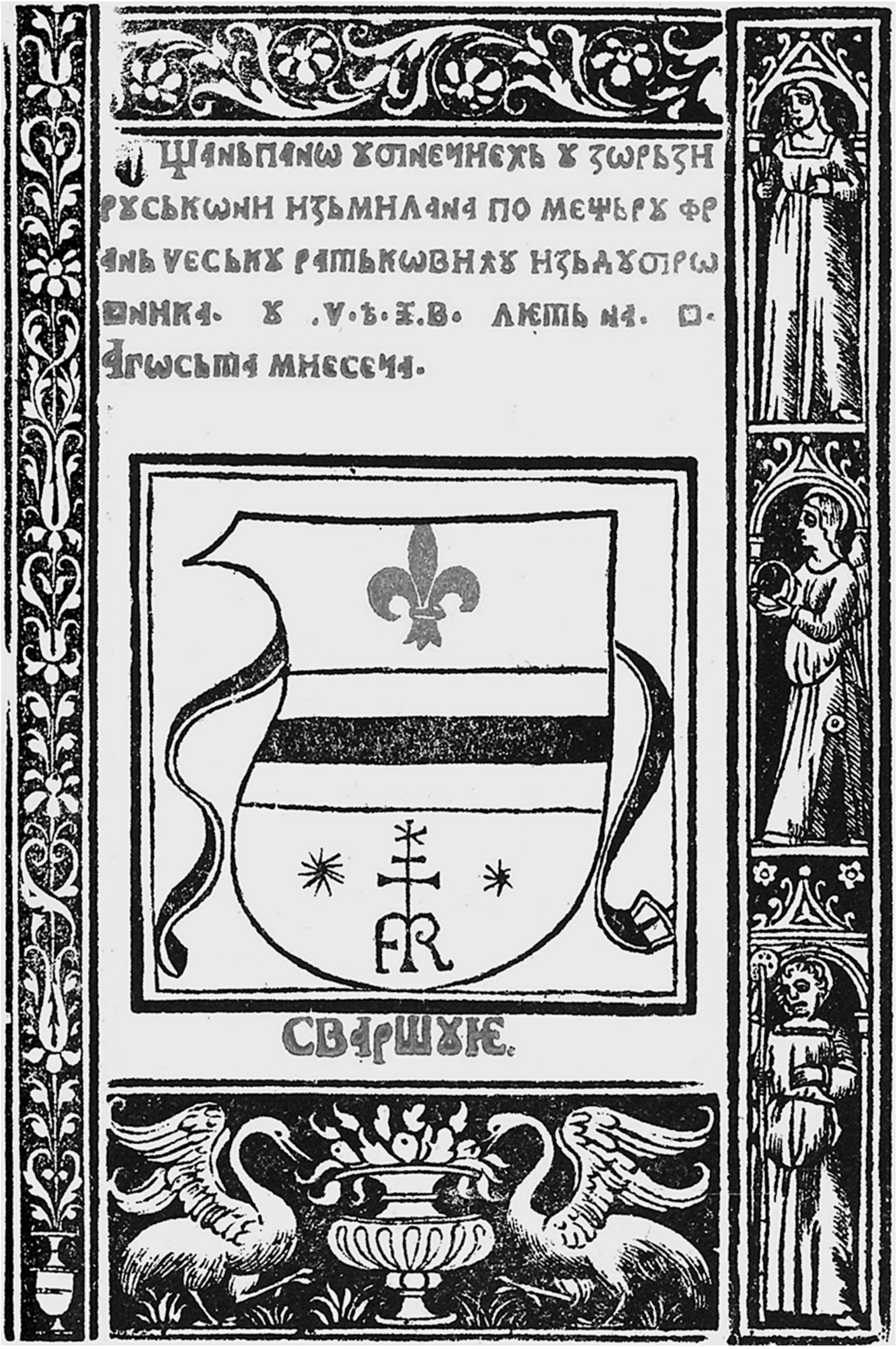
Key words: Croatian Cyrillic Prayer Book

Naslovna stranica (primjerak u Washingtonu)

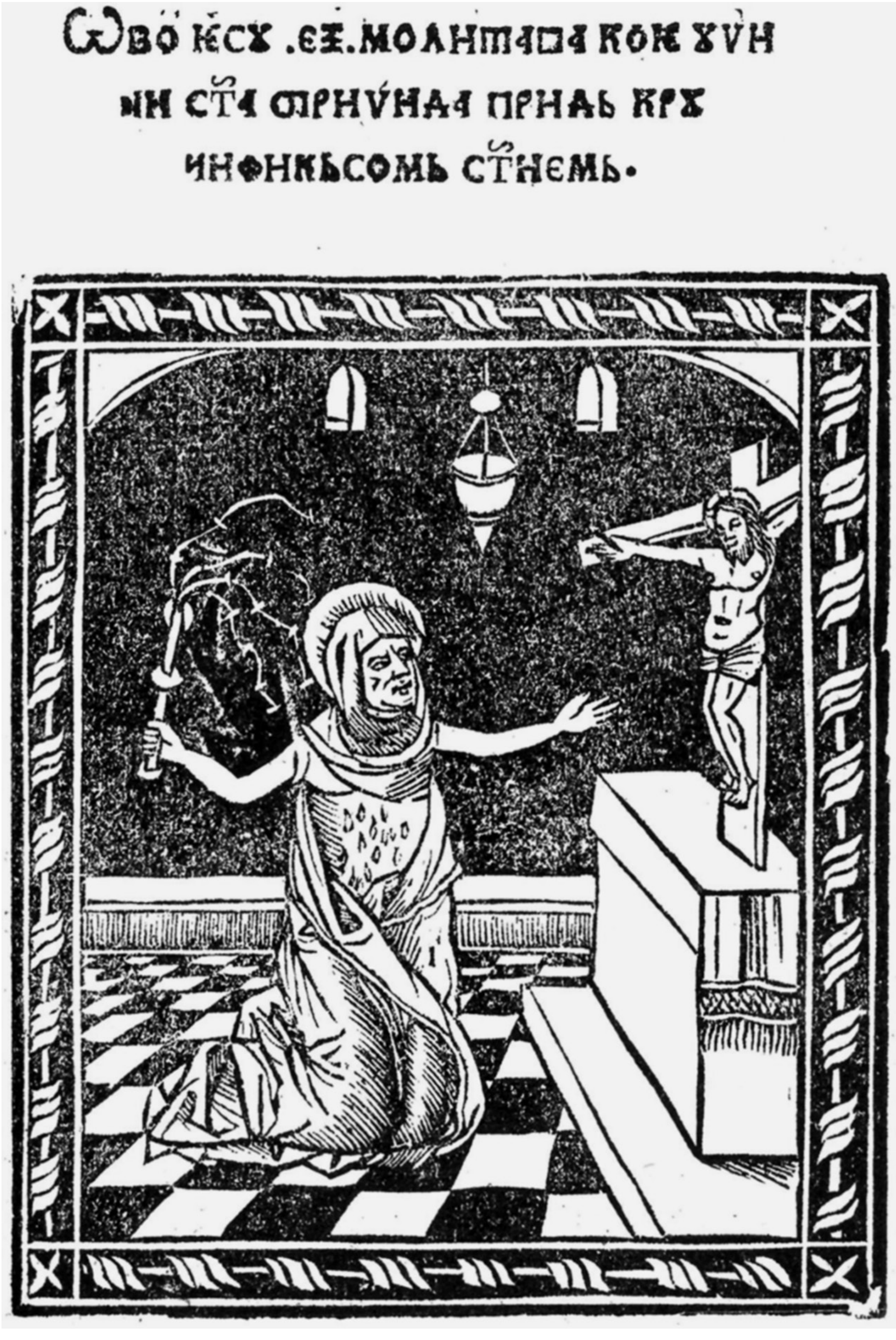

Molitvenik, 1512. David i Bat-Šeba, l. 83 verso (primjerak u Parizu)

Щаньпанѡ ѹ Бнечиехь ѹ Зѡрьзи
Руськѡни изьмилана по мешьрѹ фр
ань чеськиѹ Ратьковичѹ изь Дубрѡ
вника. ѹ .ч.ѣ.ж.в. лѣть на .и.
агѹсьта мисеца.

Kolofon Oficja, l. 127 (primjerak u Parizu)

Sv. Brigita – bičuje se pred Raspetim, l. 129 (primjerak u Parizu)

Kolofon – Molitva sv. Brigite, l. 140 (primjerak u Parizu)